

ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ ПРАВА

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2025-2.1>

П. В. Макушев, доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри історії та теорії держави і права
Університету митної справи та фінансів

А. Ю. Олійник, кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного та публічного права
Київського національного університету технологій та дизайну

С. М. Дубов, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права
ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет»

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ОСНОВА ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ: ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ТА УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

Присвячено ґрунтовному дослідженню принципу верховенства права як ключового елементу правової системи демократичної держави, що слугує основою функціонування публічної влади та гарантією реалізації прав і свобод людини. Особливу увагу приділено історичному становленню концепції верховенства права від філософських поглядів Платона й Аристотеля до систематизації принципу у працях Альберта Ван Дайсі. Визначено важливість сучасного тлумачення цього принципу в європейському контексті, зокрема через призму рішень Європейського суду з прав людини, актів Венеціанської комісії, а також механізмів контролю за дотриманням верховенства права в межах ЄС (*Rule of Law Mechanism, CVM*).

Ключові слова: верховенство права, правова держава, права людини, Європейський Союз, правова визначеність, судова незалежність, антикорупція, правова освіта, правовий плюралізм, *Rule of Law*, ЕЧП.

P. V. Makushev, A. Yu. Oliinyk, S. M. Dubov. The rule of law as the foundation of the legal system of a democratic state: European standards and Ukrainian prospects

The article presents a comprehensive study of the principle of the rule of law as a key element of the legal system in a democratic state, serving as the foundation for the functioning of public authority and a guarantee for the realization of human rights and freedoms. The historical development of the concept of the rule of law is examined, tracing its origins from the philosophical views of Plato and Aristotle to the systematic articulation of the principle in the works of Albert Venn Dicey. Particular focus is given to the modern interpretation of this principle in the European context, especially through the lens of decisions by the European Court of Human Rights, acts of the Venice Commission, and mechanisms for monitoring compliance with the rule of law within the EU (*Rule of Law Mechanism, CVM*). Special attention is devoted to the analysis of Ukraine's national experience, where, despite the constitutional enshrinement of the principle (Article 8 of the Constitution of Ukraine), its practical implementation faces numerous obstacles – from political pressure on the judiciary to an insufficient level of legal culture. The article provides examples of violations of the rule of law in cases considered by national courts and the ECtHR. It also explores the prospects for strengthening the rule of law in Ukraine through the modernization of legal education, the improvement of judicial oversight mechanisms, the implementation of anti-corruption initiatives, and, in particular, the reform of the Constitutional Court of Ukraine.

Particular attention is given to the issues of the systematic application of the principle of the rule of law, which must be universally understandable, fair, stable, and predictable.

Taking into account European standards, the article proposes a set of practical recommendations to ensure the sustainable development of the rule-of-law state in Ukraine. The material employs an interdisciplinary approach that combines legal philosophy, comparative law, constitutional law, and judicial case analysis, which enhances the academic value of the study.

Key words: rule of law, rule-of-law state, human rights, European Union, legal certainty, judicial independence, anti-corruption, legal education, legal pluralism, *Rule of Law*, *CVM*.

Постановка проблеми. Верховенство права є фундаментальним принципом правової держави, що гарантує пріоритет права над свавіллям влади, рівність усіх осіб перед законом, а також ефективний захист основоположних прав і свобод людини. У таких умовах цей принцип має особливу роль. Це означає, що всі

дії державних органів і посадових осіб мають здійснюватися виключно на підставі закону, який має бути загальнозрозумілим, справедливим, стабільним і передбачуваним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання верховенства права є предметом уваги багатьох українських і зарубіжних вчених. Історичні основи концепції закладені у працях Джона Локка, який обґрунтував ідею природних прав [16], Шарля-Луї Монтенеск'є, який розробив теорію розподілу влади [15], та Іммануїла Канта, який наголошував на моральній основі права [13]. У XIX столітті Альберт Ван Дайсі систематизував принцип верховенства права, визначивши його як панування закону, рівність перед законом і судовий захист прав [4]. Сучасні дослідження, зокрема Джона Ролза та Рональда Дворкіна, акцентують на пріоритеті прав людини та правовій справедливості [14; 11].

В Україні вагомий внесок у дослідження верховенства права зробили В. Б. Авер'янов, С. П. Головатий, М. І. Козюбра, П. М. Рабінович, Ю. С. Шемшученко та ін. Зокрема, професор М. І. Козюбра підкреслює системні проблеми реалізації принципу в Україні, такі як корупція, політичний вплив на суди та низька правосвідомість [3]. Європейський досвід аналізується у працях Томаса Каротерса, який наголошує на ролі судової незалежності [17], та звітах Венеціанської комісії, які пропонують рекомендації для країн із перехідною демократією [1]. Проте порівняльний аналіз застосування верховенства права в Україні та країнах ЄС з урахуванням сучасних викликів залишається недостатньо дослідженим, що визначає новизну цієї статті.

Мета статті – проведення аналізу історичного розвитку концепції верховенства права та її значення як основоположного принципу права. Визначити ключові перешкоди реалізації верховенства права в Україні та світі. Здійснити порівняльний аналіз застосування принципу в Україні та країнах ЄС, виокремивши європейські стандарти. Дослідити роль модернізації міжнародного та внутрішньодержавного права у зміцненні верховенства права. Запропонувати практичні рекомендації для України з урахуванням європейського досвіду для забезпечення стійкого розвитку правової держави.

Виклад основного матеріалу. Застосування права повинно бути відкритим, неупередженим і ґрунтуватися на об'єктивності та справедливості. Ідея верховенства права була системно обґрунтована британським правознавцем Альбертом Ван Дайсі ще в 1885 році, однак лише у XX столітті вона набула широкого міжнародного визнання. Така затримка була зумовлена низкою історичних чинників, зокрема пануванням авторитарних та державоцентричних підходів до управління, а також інституційною слабкістю міжнародних правозахисних механізмів [10]. Він, зокрема зауважив, що для досягнення максимального ефекту від застосування ідеї верховенства права необхідно розрізнити три близькі за своєю суттю концепції: панування права – людина може бути притягнута до відповідальності в разі прямого порушення закону у передбаченому законом порядку та в суді загальної юрисдикції; верховенства права – кожна людина, незалежно від посади і становища в суспільстві, рівна перед законом; панування духу – хоча ця концепція має менш установлене юридичне визначення, вона відіграє важливу роль у глибшому осмисленні сутності правової держави, де формальна дія закону поєднується з моральним і духовним підґрунтям правопорядку. На відміну від панування права, яке передбачає дотримання встановлених норм і процедур, і від верховенства права, що ґрунтується на рівні всіх перед законом, панування духу передбачає наявність у праві морального змісту. Це вищий рівень правосвідомості як суспільства, так і держави, коли закон не лише дотримується, але й сприймається як вияв моральної істини. Тому панування духу не заперечує перші дві концепції, а доповнює поглиблює їх, слугуючи своєрідним моральним орієнтиром для всієї правової системи.

Панування духу законності: відповідність змісту Конституції принципу верховенства права на основі загальних конституційних (наприклад, право на особисту свободу, на публічні збори), які є результатом судових рішень, що визначають права індивідів у окремих справах, розглянутих судами [15, с. 76].

Сучасними науковцями було зауважено, що за роки незалежності в нашій державі утворена досить задовільна законодавча база про права людини і громадянина [7]. Перш за все, у цих прав є чіткі конституційні гарантії, а також був прийнятий цілий ряд законодавчих актів, які безпосередньо стосуються цієї сфери. Серед законодавчих актів, що є найбільш важливими в зазначеній сфері, слід назвати такі: Закони України «Про громадянство в Україні», «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини», «Про імміграцію», «Про біженців», «Про мови в Україні», «Про реабілітацію жертв політичних репресій», «Про приєднання України до Конвенції ООН про статус біженців і Протоколу про статус біженців» тощо [16]. Кожний із вище зазначених законів відповідно сприяє забезпеченню соціальних стандартів і гарантій, є вимогами світового співтовариства щодо забезпечення захисту прав людини і громадянина.

Нині реальний захист прав людини належить до найгостріших проблем української дійсності. Захист прав людини виступає важливим завданням не тільки функціонування, але й існування української державності. Тому слід мати на увазі, що забезпечити дотримання прав людини в Україні можливо тільки за допомогою ефективного реформування системи влади та дотримання комплексного підходу до забезпечення прав людини як з боку держави, так і громадського суспільства. В основу Конституції України покладено принципово нову правову сукупність зовнішньої і внутрішньої державної політики України, що спрямована на утвердження й забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Необхідно зважати й на те, що нині в Україні набуває поширення теорія визнання людської гідності, яка є інтегративною властивістю природи людини та виступає як одне із інституційних джерел її основних прав. Держава має визнавати

В Україні верховенство права закріплено на конституційному рівні (ст. 8 Конституції України) [4], проте його практична реалізація стикається з численними викликами, такими як залежність судової системи, корупцією, низьким рівнем правової культури та політичним тиском на правозастосування. Водночас країни Європейського Союзу демонструють ефективні моделі забезпечення верховенства права, які можуть слугувати орієнтиром для України.

Формування концепції верховенства права пройшло кілька ключових етапів. У англосаксонській традиції витoki принципу сягають Великої хартії вольностей Magna Carta, підписаної англійським королем Іоанном Безземельним 15 червня 1215 року. Цей документ, який своєчасно встановив обмеження влади королівства, став основою для розвитку англійського парламентаризму та верховенства права, що були розвинуті у відомій праці А. Дайсі “Introduction to the Study of the Law of the Constitution” (1885 р.), де rule of law ототожнювалося з пануванням закону, рівності всіх перед законом та превенцією зловживань державної влади [10].

Сучасне розуміння верховенства права як системної категорії закріплено в численних міжнародних документах, зокрема в Rule of Law Checklist Венеційської комісії, рішеннях Європейського суду з прав людини та суду ЄС [1]. Визначальними ознаками цього принципу є: правова визначеність, рівність усіх перед законом, заборона свавільного втручання у права людини, доступ до ефективного правового захисту, незалежність і неупередженість суду, відповідальність держави перед громадянами.

В Україні реалізація принципу натрапляє на системні виклики: поширеність політичної корупції, слабкість судової незалежності, недостатня довіра до правоохоронних органів, низький рівень правової культури та правової освіти. Особливої гостроти ситуація набула в умовах збройного конфлікту та воєнного стану. На глобальному рівні верховенство права підраивається авторитарними тенденціями, ерозією демократичних інститутів, кризами біженців, а також воєнними конфліктами, що супроводжуються грубими порушеннями міжнародного гуманітарного права.

Модернізація правової системи відіграє ключову роль у зміцненні верховенства права. В Україні важливими кроками стали: оновлення процесуального законодавства, цифровізація публічних послуг (зокрема, через портал Дія), запуск Вищого антикорупційного суду, реформа судової системи (не зважаючи на супротив з боку політичних еліт). Водночас міжнародна допомога (програми Ради Європи, ЄС, USAID, GIZ) забезпечує експертний супровід та ресурсну підтримку реформ, зокрема у сфері правосуддя, дотримання прав людини, антикорупційної політики.

Історичний розвиток концепції верховенства права. Витоки верховенства права сягають античних ідей справедливості, розвинених Платоном і Арістотелем, які однаково наголошували на перевазі закону над свавіллям [9]. У Новий час Джон Локк сформулював концепцію природних прав, які держава зобов'язана захищати, що стало основою для ідеї правової держави [16]. В подальшому Шарль-Луї Монтеск'є у праці «Про

дух законів» (1748) запропонував теорію розподілу влади, яка запобігає концентрації повноважень і забезпечує верховенство права [15]. Поряд із названими авторами свій погляд Еммануїл Кант підкреслював через моральну основу права, стверджуючи, що закони мають відповідати принципам свободи та рівності [13].

У 1885 році Альберт Ван Дайсі у праці «Вступ до вивчення права конституції» систематизував концепцію верховенства права, визначивши три її основні принципи: Панування закону, що виключає свавільне застосування влади. Рівність усіх перед законом, незалежно від статусу чи посади. Судовий захист прав як основа реалізації закону [10]. Ці ідеї стали основою для розвитку правової держави у XX столітті. Проте визнання верховенства права на міжнародному рівні відбулося лише після Другої світової війни завдяки створенню ООН та Ради Європи. Загальна декларація прав людини (1948) та Європейська конвенція з прав людини (1950) закріпили верховенство права як універсальну цінність [2; 4].

В Україні дослідження верховенства права набуло актуальності після проголошення *Акта незалежності у 1991 році*. Провідні вчені, такі як В. Б. Авер'янов, М. І. Козюбра, П. М. Рабінович і В. М. Шаповал, наголошують, що верховенство права є основою конституційного ладу, але його реалізація ускладнена історичними факторами, зокрема тривалим перебуванням у складі недемократичних імперій [3; 8; 6]. Професор М. І. Козюбра зазначає, що в Україні принцип часто підміняється формальним виконанням законів, що не відповідає його суті, яка полягає у забезпеченні справедливості та прав людини [3].

Верховенство права як універсальна цінність правової держави є основою демократичного суспільства, оскільки забезпечує: пріоритет прав людини, що гарантує захист гідності, свободи слова. Забезпечує права на справедливий суд. Правову визначеність, яка передбачає чіткість, передбачуваність і стабільність правових норм. Розділ влади, що унеможливорює узурпацію влади однією гілкою. Рівність перед законом, що виключає привілеї для окремих осіб чи груп. Заборону дискримінації, що сприяє інклюзивності суспільства та доступ до правосуддя, який забезпечує кожному можливість захистити свої права [6].

На глобальному рівні верховенство права стикається з такими викликами: *недосконале управління*, що призводить до неефективності державних інституцій; *корупція*, яка підриває довіру до правової системи; *авторитаризм*, який замінює закон волею правлячої еліти; *організована злочинність*, що використовує прогалини в правозастосуванні; *свавільне застосування закону*, що порушує правову визначеність [17].

Історично концепція верховенства права довго не отримувала визнання через домінування державоцентричних ідеологій у XIX столітті, коли пріоритет віддавався суверенітету держави, а не правам людини. Лише після Другої світової війни міжнародні інституції, такі як ООН, почали активно просувати (пропагувати) цей принцип [2].

В Україні ключовими перешкодами є: залежність судової системи; політичний та економічний тиск на суддів, що призводить до упереджених рішень [3]. Корупція. За даними Transparency International (2024), Україна посідає 104 місце в Індексі сприйняття корупції, що свідчить про системний характер проблеми [7]. Низька правова культура, громадяни дуже часто не знають своїх прав і не довіряють правовій системі [8]. Свавільне правозастосування, наприклад, вибіркове виконання законів підриває довіру до влади [1].

М. І. Козюбра підкреслює, що політичний тиск на суди та неефективність виконання судових рішень є головними бар'єрами для верховенства права в Україні [3]. Крім того, історична спадщина тоталітарного минулого ускладнює формування правосвідомості громадян.

Порівняльний аналіз європейських стандартів та українського досвіду в сфері верховенства права, можна охарактеризувати так. У країнах Європейського Союзу верховенство права є основою правової системи, що забезпечується через незалежність судів. Наприклад, у Швеції судді призначаються за прозорими конкурсними процедурами, що унеможливорює політичний вплив [12]. У Німеччині судова система має високий рівень довіри завдяки чітким стандартам доброчесності. Правова прозорість в ЄС спирається на Закони, що в ЄС є чіткими, доступними та передбачуваними і відповідають принципу правової визначеності. Якщо звернутися до громадського контролю, то, наприклад у країнах Балтії громадські організації активно моніторять діяльність влади, що сприяє прозорості. У Фінляндії більш розвинуто програми правової освіти для громадян, що підвищують правосвідомість і довіру до системи [17].

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) і Суд ЄС відіграють ключову роль у забезпеченні єдиних стандартів верховенства права. Копенгагенські критерії для країн-кандидатів до ЄС наголошують на необхідності незалежної судової системи, боротьби з корупцією та захисту прав людини [1].

В Україні прогрес щодо реалізації верховенства права пов'язаний із конституційними реформами. Конституція 1996 року закріпила принцип верховенства права, а реформа 2016 року посилила антикорупційні інституції, такі як Національне антикорупційне бюро (НАБУ) та Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК). Проте проблеми залишаються: виконання судових рішень є неефективним, що підриває довіру до правосуддя. Політичний тиск на суди зберігається, зокрема через вплив олігархічних груп. Низький рівень правової культури громадян ускладнює громадський контроль за владою [8].

Україна, безумовно, може запозичити з досвіду ЄС: судову незалежність. Прозорі конкурсні процедури для суддів, як у Швеції, можуть зменшити політичний вплив. Правова освіта може отримати системний розвиток в Україні, якщо використати програми, подібні до фінських, то це підвищить правосвідомість громадян. Громадський контроль, як зазначалося вище, допоможе вдосконалити досвід країн Балтії, він засвідчує про ефективність

залучення громадськості до моніторингу влади. Яскравим прикладом збагачення цифрових технологій, електронних реєстрів та платформ є Естонія. Її досвід допоможе Україні підвищити прозорість правозастосування. Роль ООН у підтримці верховенства права полягає в реалізації програм розвитку (UNDP), які сприяють гармонізації стандартів та миротворчих ініціатив, що зміцнюють правові інституції в країнах із перехідною демократією [19].

Ефективність верховенства права залежить від гармонізації міжнародного та національного законодавства. На міжнародному рівні необхідно: імплементувати рішення ЄСПЛ, які встановлюють стандарти захисту прав людини. Удосконалити міжнародні механізми боротьби з корупцією, такі як GRECO (Група держав проти корупції). На національному рівні в Україні слід: Усунути правові прогалини. Законодавство має бути чітким і передбачуваним, щоб уникнути свавільного тлумачення. Підвищити прозорість правозастосування. Цифрові платформи для судових рішень і декларацій посадовців можуть зменшити корупційні ризики. Наше суспільство потребує розвинути правову освіту. Програми для шкіл, університетів і громадськості підвищать правосвідомість. В нашій країні необхідно забезпечити світоглядну нейтральність держави. Влада має уникати ідеологічного впливу на правові процеси [1].

Верховенство права як комплексний принцип включає відповідальність влади, рівноправність, доступ до правосуддя та заборону дискримінації. Ці ідеї підтримуються Венеціанською комісією, яка рекомендує Україні посилити судову реформу та антикорупційні механізми [1].

Останні роки ООН активізувала зусилля з підтримки верховенства права через програми UNDP, які фінансують реформи судової системи та антикорупційні ініціативи. Наприклад, у 2023 році UNDP надала Україні підтримку для цифровізації судових процесів, що підвищило прозорість (про це свідчить також електронний розподіл судових справ) [19]. Рада Європи через ЄСПЛ і Венеціанську комісію сприяє гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами. Україна може використати ці ресурси для: навчання суддів і прокурорів за європейськими стандартами. Розробки антикорупційних стратегій із залученням міжнародних експертів. Упровадження міжнародних стандартів правової освіти.

Висновки та перспективи. Верховенство права є основою демократичної правової держави, що забезпечує справедливість, рівність і захист прав людини. Історично сформована концепція, починаючи від ідей Джона Локка, Шарля-Луї Монтеск'є та Альберта Ван Дайсі, сьогодні є, на наш погляд, універсальною цінністю, закріпленою в міжнародних і національних нормах. Проте в Україні реалізація верховенства права ускладнена корупцією, залежністю судів, низькою правовою культурою та історичною спадщиною тоталітарного минулого.

Досвід країн Європейського Союзу, зокрема Швеції, Німеччини та країн Балтії, демонструє ефективність незалежних судів, прозорих процедур, правової освіти та громадського контролю. Для України важливо не просто запозичити ці практики, а також адаптувати їх до національного контексту.

Посилення судової незалежності. Прозорі конкурсні процедури та захист суддів від політичного тиску підвищать довіру до правосуддя. Приклад: у Швеції судовий орган є повністю незалежним від уряду, а призначення суддів ґрунтується на рекомендаціях спеціалізованої Ради у справах суддів.

Розвиток антикорупційних механізмів. Ефективність НАБУ та НАЗК залежить від їхньої незалежності та ресурсного забезпечення. Наприклад, у Литві та Естонії діють ефективні електронні системи декларування доходів посадовців з автоматичним порівнянням даних.

Упровадження правової освіти. Програми для громадян підвищать правосвідомість і сприятимуть громадському контролю. Наприклад, у Німеччині правова освіта є обов'язковою частиною шкільної програми з громадської освіти.

Імплементация європейських стандартів: Рекомендації Венеціанської комісії та рішення ЄСПЛ мають стати основою для реформ. Наприклад, Латвія приєдналась до Конвенції з прав людини та активно враховує рішення ЄСПЛ у національному праві.

Електронні платформи (які в Україні частково вже працюють) дозволять підвищити прозорість і доступність правосуддя. В Естонії діє електронна судова система e-Justice, яка дозволяє подати позов, отримати рішення та здійснювати комунікацію онлайн.

Ці заходи, сприятимуть стійкому та системному розвитку України як правової демократичної держави, забезпечуючи справедливість і захист прав людини на всіх рівнях суспільства.

Список використаних джерел:

1. Венеціанська комісія. Мірило правовладдя. CDL-AD(2016)007. Страсбург, 2016. URL: <https://surli.cc/ehjjws> (дата звернення 11.06.2025).
2. Загальна декларація прав людини. ООН, 1948. URL : (дата звернення 11.06.2025).
3. Козюбра М. І. Верховенство права: українські реалії та перспективи // *Право України*. 2017. № 5. С. 12–25.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи, 1950. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 11.06.2025).
5. Конституція України : Основний закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-vr>.

6. Рабінович П. М. Верховенство права: теоретичні та практичні аспекти // *Вісник Національної академії правових наук України*. 2018. № 3. С. 45–57.
7. Таманага Браян. Верховенство права. Історія. Політика. Теорія. К., 2007. 208 с.
8. Шаповал В. М. Конституційні основи верховенства права в Україні // *Юридична Україна*. 2019. № 4. С. 22–30.
9. Aristotle. *Politics*. Athens, 350 BC. URL: (дата звернення 11.06.2025).
10. Dicey A. V. *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*. London: Macmillan, 1915. 435 p. URL : http://files.libertyfund.org/files/1714/0125_Bk.pdf (дата звернення 11.06.2025).
11. Dworkin R. *Taking Rights Seriously*. Gerald Duckworth & Co Ltd, 1977. 456 p. URL : <https://books.google.com.ua/books?id=PklMAQAAQBAJ> (дата звернення 11.06.2025).
12. European Commission. *EU Justice Scoreboard 2023*. Brussels, 2023. URL : https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_3127 (дата звернення 11.06.2025).
13. Kant I. *The Metaphysics of Morals*. Cambridge University Press, 2017. 308 p. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=3hk0DwAAQBAJ> (дата звернення 11.06.2025).
14. Rawls J. *A Theory of Justice*. Harvard University Press, 2009. 538 p. URL: <https://giuseppescapograssi.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/08/rawls99.pdf> (дата звернення 11.06.2025).
15. Montesquieu C.-L. *The Spirit of the Laws*. New York: Hafner Publishing Company, 1949. 132 p. URL: <https://www.bard.edu/library/arendt/pdfs/Montesquieu-Spirit.pdf> (дата звернення 11.06.2025).
16. Locke J. *Two Treatises of Government*. London : R. Butler, W. Reid, W. Sharpe, J. Bumpus, 1821. 401 p. URL: (дата звернення 11.06.2025).
17. Carothers T. *The Rule of Law Revival* // *Foreign Affairs*. 1998. Vol. 77. No. 2. P. 95–106.
18. Transparency International. *Corruption Perceptions Index 2024*. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2024> (дата звернення 11.06.2025).
19. United Nations Development Programme. *Rule of Law and Human Rights*. 2023. URL: <https://www.undp.org/rollhr> (дата звернення 11.06.2025).